

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Насибова Фахрийя Бандар кызы, Гулиева Тахира Годжа кызы

Резюме

В статье говорится о преподавании иностранным языкам и его роль в нашем обществе. Данная статья посвящена роль родного языка студентов в изучении английского языка. Автор статьи считает, необходимо учесть особенности родного языка студентов в усвоении английской речи.

Rəyçi: dosent Zahirə Əliyeva

Praktik xarici dillər kafedrasının 15 fevral 2021-ci il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 26 oktyabr 2021-ci il

UOT:37.01.

NİTQ HİSSƏLƏRİ - MÜRƏKKƏB TƏRKİBİ SÖZLƏRİN MƏNİMSƏDİLMƏSİ YOLLARI

Dosent Quliyeva Tahirə Əbdürrəhman qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: Bəzi hallarda isə müəyyən bir lüğəti mənə bir sözlə deyil, iki və ya daha artıq sözün birləşməsi ilə ifadə olunur. Yəni iki və ya üç sadə, yaxud düzəltmə söz birləşərək yeni bir mənə verən söz əmələ gətirir ki, belə sözlər mürəkkəb sözlər adlanır. Muxtəlif illərdə məktəb dərslərlərində mürəkkəb nitq hissələri haqqında bir-birindən fərqli fikirlər söylənmişdir. Məsələn, bitişik və defislə yazılan nitq hissələri mürəkkəb, ayrı yazılanlar isə mürəkkəb-tərkibi adlandırılmışdı. Hazırda bəzi dərslərlərdə “mürəkkəb-tərkibi” termininə təsaduf olunsada, bu sözlərin hamısı mürəkkəb sözlər hesab olunur.

Açar sözlər: dərslər, proqram, morfolojiya təlimi, nitq hissələri, mürəkkəb sözlər

Ключевые слова: учебник, программа, морфологический тренинг, части речи, составные слова.

Keywords: textbook, program, morphology training, parts of speech, compound words

Yeni proqramda morfolojiya təlimin məzmununa nitq hissələrinin bölgüsü, əsas (isim, sifət, say, əvəzlilik, fel, zərf) və köməkçi (qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər, nida) nitq hissələrinin mənimsədilməsi daxildir. Nitq hissələri ilə əlaqəli hər bir məfhumu, şagirdlərə mənimsətmək, qrammatik kateqoriyalar haqqında dəqiq anlayışlar yaratmaq morfolojiya təlimində qarşıya qoyulmuş konkret didaktik vəzifələrdəndir **(1, s.204)**.

Muxtəlif illərdə məktəb dərslərlərində mürəkkəb nitq hissələri haqqında bir-birindən fərqli fikirlər söylənmişdir. Məsələn, bitişik və defislə yazılan nitq hissələri mürəkkəb, ayrı yazılanlar isə mürəkkəb-tərkibi adlandırılmışdı. Beləliklə, *enlikurək, acıqurəkli, qeyri-müəyyən, uc-dörd, yeddi-səkkiz, atılıb-duşmaq, çalışıb-vuruşmaq* və s. kimi sözlər mürəkkəb, *on beş, bir sıra, iyirmi beş, heç kim, hər şey, oxuya bilmək* və s. kimi sözlər isə mürəkkəb tərkibi sözlər adlandırılmışdır. Hazırda bəzi dərslərlərdə “mürəkkəb-tərkibi” termininə təsaduf olunsada, bu sözlərin hamısı mürəkkəb sözlər hesab olunur **(7, s.94)**.

Azərbaycan dili morfolojiyasının tədrisinə isimlərdən başlanılmalıdır və gələcək morfoloji anlayışların mənimsənilməsi səviyyəsi ismin tədrisindən çox asılıdır. İsimlər quruluşuna görə üç növə ayrılır: sadə isimlər, düzəltmə isimlər, mürəkkəb isimlər. Sadə isimlər yalnız bir kökdən ibarət olan, heç bir sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmədən əşyaların adlarını bildirən isimlərdir. Məsələn, *dəftər, qələm, kitab, xəyal, vəzifə, məktəb*, Sözdüzəldici (leksik) şəkilçilər vasitəsilə müxtəlif nitq hissələrindən yaranmış isimlər düzəltmə isimlər

adlanır. Düzəltmə isimlər adlardan və fellərdən əmələ gəlir. Adlardan əmələ gələn isimlər həm öz milli şəkilçilərimiz, həm də başqa dillərdən gələn alınma şəkilçilər vasitəsilə yaranır.

Bəzi hallarda isə müəyyən bir lüğəti məna bir sözlə deyil, iki və ya daha artıq sözlə birləşməsi ilə ifadə olunur. Yəni iki və ya üç sadə, yaxud düzəltmə söz birləşərək yeni bir məna verən söz əmələ gətirir ki, belə sözlər mürəkkəb sözlər adlanır. Məsələn, dəvəquşu, itburnu, istiot, Ağdam, Qarabag, Ağdaş, əlüzyuyan, Əliaga və s. (2, s.38).

Mürəkkəb isimlər haqqında. Mürəkkəb isimlər müxtəlif yollarla düzəlir:

-İnsan adı bildirən iki ismin birləşməsi ilə: *Əlicabbar, Rəcəbəli, Qurbanəli* və s.

-Birinci tərəfi titul mənasını verməyən iki ismin birləşməsi ilə: *Şahsənəm, Hacıbala, Şahməmməd, Xanəli* və s.

-İkinci tərəfi titul mənasını verməyən iki ismin birləşməsi ilə: *Balabəy, Əlixan, Hüseynağa, Anaxanım* və s.

-Bir sadə sifətlə bir ümumi ismin birləşməsi ilə: *istiot, sarıköynək* və s.

-Ümumi isimlə fəli sifətin birləşməsi ilə: *ağacdələn, günəbaxan, aşıüzən, əlüzyuyan* və s.

-II növ təyini söz birləşməsi formasında olub, ikincisi mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənən iki ismin birləşməsi ilə: *ayaqqabı, kəlikotu, dəvədəbanı, əmiqızı*

-Sifətlə yer məzmunlu ismin birləşməsi ilə: *Ağdam, qaraşəhər, qarakənd*

-Oğlu sözünün xüsusi və ya etnonim səciyyəli başqa bir isimlə birləşməsi ilə: *Azəroğlu, Həsənoğlu, Kürdoğlu* və s.

-Təkrar olunan iki fəli arasına *ha, a* ünsürlərini əlavə etməklə: *gəlhagəl, qovhaqov*

-Mürəkkəb sifətlərə -lıq şəkilçisi əlavə etməklə: *özbaşınalıq, əliayrılıq*

-Eyni sözün təkrarı ilə: *aşır-aşır, top-top, daş-daş* və s.

-Yaxınmənalı sözlər vasitəsilə: *künc-bucaq, fabrik-zavod, dava-dərman*

-Əksmənalı sözlər vasitəsilə: *dost-düşmən, baş-ayaq, gedişgəliş, yer-göy* və s.

-İzafət tərkibləri şəklində olan mürəkkəb isimlər: *tərzi-hərəkət, nöqtəyi-nəzər*.

-İkinci tərəfi müstəqil işlənməyərək, birinci sözlə uyğunlaşan mürəkkəb isimlər: *ət-mət, çit-mit, ağıl-mağıl* və s.

-Birinci tərəfi məna verməyən, əksərən “qoşa sözlər” adlandırılan mürəkkəb isimlər: *çör-çöp, yıır-yığış, törtöküntü, sür-sümük* və s.

Azərbaycan dilində ismə xas olan bir sıra qrammatik kateqoriyalar var ki, bunlar sözlərin bir-birinə bağlanması, sözlər arasında əlaqə yaratmaqda, müəyyən qrammatik əlaməti ifadə etməkdə çox mühüm rol oynayır. Bu kateqoriyalar isimlə bağlı olsa da, təkcə onunla məhdudlaşmır, isimləşə bilən bütün nitq hissələrini əhatə edə bilər (6, s.30).

Mürəkkəb sifətlər haqqında. V sinfin dərslində sifətlərin quruluşu uc novu göstərilir: sadə (ağ, qonur, mavi və s.), düzəltmə (düzü, zərəcə, çalışqan, həyatı və s.), mürəkkəb (enlikurək, uctelli və s.). “Sifətlərin coxaltma dərəcəsi” paragrafında isə oxuyuruq: “Adi dərəcədə olan sifətlərin əvvəlinə *daha, ən, lap, olduqca* ədatlarından biri, *dum* hissəciyi və ya *tund* sozu artırılır. Bunlardan *dum* bitişik, *tund* defislə, qalanları ayrı yazılır; məsələn, *daha maraqlı, ən gözəl, lap yaxşı, olduqca yaşıl* və s”. Bunlardan başqa, dərslərdə *yaşıltəhər, olduqca goy, lap kicik* və s. kimi sintaktik yolla yaranan və müqayisə bildirən sifətlərə də təsaduf edilir. Lakin təəccüb doğuran odur ki, müəlliflər niyə bu kimi sifətlərin quruluşu haqqında məlumat verməyiblər. Bizə elə gəlir ki, digər ədatlara nisbətən *olduqca* sozu leksik mənası olsa da, ədat funksiyasında işlənir. Odur ki, qoşmalarda olduğu kimi ədatların işləndiyi sozlər də cümlədə sadə uzv hesab edilməlidir. Odur ki, *olduqca yaşıl* tipli sifətlər sadə, *tund-qırmızı* sifəti isə mürəkkəb hesab olunmalıdır. Azaltma dərəcəsinə (*yaşıltəhər, goytəhər* və s.) ikinci tərəf birinci tərəfi, coxaltma dərəcəsinə isə (*tundyaşıl, olduqca qırmızı* və s.) birinci tərəf ikinci tərəfin dərəcəsinə bildirir. Əvvəllər ayrı yazıldığı halda, hazırda “goytəhər” tipli sifətlər bitişik yazılır.

Mürəkkəb sayılar haqqında. Cox maraqlı idi ki, 1992-ci ilə qədərki V sinif “Azərbaycan dili” dərslində uc-dörd, beş-altı, on-on beş, on doqquz, min doqquz yuz otuz

ucuncu, beşdə iki..., 19, 1993-cu və s. tipli saylar murəkəb-tərkibi saylar hesab edilmişdir. Həmin dərslikdə on beşinci və 591-ci tapşırıqdakı 12-ci, 592-ci tapşırıqdakı 70-80-ci, 1990-cı, 1983-cü və s. saylar isə sıra sayı hesab edilmişdir. Bizə elə gəlir ki, 19 (on doqquz), 1934 (min doqquz yuz otuz dörd), 225 (iki yuz iyirmi beş) və s. bu kimi saylar murəkəb saylardır. (15, s.213)

Murəkkəb əvəzlilər haqqında. Əvəzlilər quruluşuna görə sadə, düzəltmə və tərkibi olur. Məsələn: *mən, sən, o, biz* əvəzliləri sadə, *birisi, kimisi, necənci* əvəzliləri düzəltmə, *hər nə, hec kəs, hər kəs, nə isə, nə qədər* əvəzliləri isə murəkəb əvəzlilərdir. Ancaq şəxs bildirən *hər kəs* (hər adam), *heç kəs // heç kim* (hər və ya heç bir adam), *kim isə // kimsə* (Eldar isə, qadın isə) və digər canlı, cansız əşya ilə bağlı olan *hər nə* (hər qələm), *nə isə* (dəftər isə; isə digər nitq hissələri ilə də işlənir və söz birləşməsi yaradır), *nə qədər* (necə? sualının sinonimi) əvəzliləri isə sərbəst söz birləşmələridir. “Muasir Azərbaycan dili” kitabında oxuyuruq: “*Hər kəs, hər kim, hər kimsə* qeyri-müəyyən əvəzliləri də sintaktik yolla hər təyini əvəzliyi ilə şəxs bildirən sözlərin yanaşı işlənməsi yolu ilə əmələ gəlir və qeyri-müəyyən şəxs bildirir” (3, s. 188).

M.Hüseynzadə “*Muasir Azərbaycan dili*” kitabında qayıdış əvəzlilərindən bəhs edərkən *mən özüm, qonaq özü* nümunələrindən də istifadə etmişdir. *Bizcə, bu, mənim özüm, qonağın özü* birləşmələrinin I tərəfindən yiyəlik hal şəkilçilərinin ixtisarı nəticəsində III nov ismi birləşməsinin II nov ismi birləşməsinə çevrilməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir (4, s. 132-133).

Tərkibi fellər haqqında. Dilimizdə murəkəb felə oxşar, əslində isə murəkəb olmayan fellər də var. Bunların bir qrupu tərkibi fellər adlandırılmış, digər qrupu isə frazeoloji birləşmələrdən ibarətdir: *yaxşı elədi, yaxşı oldu, itib getdi, həll olundu* tərkibi fellər hesab edilmiş; *başə düşdü, qulaq asdı, başə saldı* sözləri isə frazeoloji birləşmələrdir. Məlumdur ki, bu vaxta qədər morfologiyaya aid yazılmış dərsliklərdə *başə düşmək, yola salmaq, göz qoymaq* və s. kimi frazeoloji birləşmələr “murəkəb fel”, sintaksisə aid yazılmış dərsliklərdə isə “sabit söz birləşmələri” hesab edilirdi.

1999-cu ilə qədər “Azərbaycan dili” dərsliyində murəkəb və tərkibi fellərin fərqləndirilməsi ilə əlaqədar gösdərilirdi ki, bütün murəkəb sözlər kimi, murəkəb fellər də iki mustəqil sözün (koməkci sözün yox) birləşməsindən əmələ gəlir. *Adam ol, yaxşı oldu, komək et* kimi tərkibi fellərdəki ikinci söz mustəqil deyil, koməkci vəzifə daşıyır və belə sözlərə murəkəb fel demək olmaz. Əslində onlar elə murəkəb fellərdir. Əgər müəlliflər “tərkibi” dedikdə felli birləşmələri nəzərdə tuturlarsa, onda onlar, həqiqətən, tərkibidir. Dərsliklərdən elə başə düşmək olar ki, murəkəb və murəkəb-tərkibli sözlər bir-birindən fərqləndiyi kimi onları söz birləşmələri ilə də eyniləşdirmək olmaz. Morfoloji təhlil zamanı *komək etmək* felini murəkəb, *qulaq asmaq* kimi felləri təhlil edərkən onları sabit feli birləşmə adlandırmaq daha məqsədəuyğundur.

“Muasir Azərbaycan dili” kitabında isə oxuyuruq: Murəkəb fellərdən fərqli olaraq, ad+fel sabit söz birləşmələri sintaktik yolla əmələ gətirilir. Ad ilə fel arasındakı münasibət sintaktik əlaqələrə (obyekt, atributiv, predikativ) əsaslanır” (3, s. 218). İkinci tərəfi *ol, et, elə və bil* (Bu həm mustəqil, həm də qeyrimustəqil fel kimi çıxış edə bilər: *oxuya bilmək, görə bilmək, dərsi bilmək, şeiri bilmək* və s.) kimi qeyri-mustəqil fellərdən düzələn sərbəst birləşmələrin ikinci tərəfləri “koməkci vəzifə” daşısa da, murəkəb felin yaranmasında muhum rol oynayır. *Ol, et, elə* qeyri mustəqil fellər birləşmə yaratmaqda ədat və qoşmalara nisbətən daha çox fəaldır. Çünki onlar olmasa, fel birləşmələri-murəkəb fellər yaranmaz. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, morfoloji təhlil zamanı bu kimi sərbəst birləşmələrin tərəflərinin də hansı nitq hissələri ilə ifadə olunmasını xatırlamaq lazımdır. Hazırda *yaxşı etdi, yaxın oldu, danışa bildi* və s. kimi fellər murəkəb fellər hesab olunur.

Murəkəb zərflər haqqında. Azərbaycan dilində zərflik funksiyasında işlənən çoxlu zərf birləşmələrinə də təsaduf edilir. Y.Seyidovun “Azərbaycan ədəbi dilində söz

birləşmələri” adlı monoqrafiyasında zərf birləşmələri haqqında da ümumi məlumat verilmişdir. Burada tabeəddi soz zərflərdən ibarət olur. Muəllif komponentlərin nitq hissələri ilə ifadəsinə görə onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

a) Zərf+zərf. Burada birinci tərəf kəmiyyət, ikinci tərəf isə tərz-i-hərəkət və bəzən də yer və zaman zərflərindən ibarət olur: cox kəskin (danışmaq), olduqca (Bu soz **B.Əhmədovda** ədat kimi təqdim edilmişdir)-yavaş (yerimək), bir qədər tez (başlamaq), bir qədər yavaş (danışmaq), bir qədər ucadan (qışqırmaq), xeyli geridə (qalmaq), xeyli gec (gəlmək), tamamilə yanaşı (yerimək), və s. (**7, s. 101**)

b) İsim+zərf, əvəzlik+zərf: dostlardan aralı (dolanmaq), qarışqadan yavaş (getmək), təyyarədən iti (ucmaq), hamıdan tez (oyanmaq) və s. (**7, s. 102**).

Əgər diqqətlə nəzərdən keçirilsə, görürük ki, tərkibi zərflərlə zərf birləşmələri arasında da əsaslı fərqlər vardır: a) Birincilər ismi, ikincilər isə zərf birləşmələridir; b) Birincilərdə tabeəddi soz isim, ikincilərdə isə zərflərdir; c) Tərkibi zərflər sabit, zərf birləşmələri isə sərbəst birləşmələrdir; c) həm tərkibi zərflər, həm də zərf birləşmələri cümlədə zərflik funksiyasında çıxış edir.

VII sinif şagirdləri ucun yazılmış “Azərbaycan dili” dərsliyində *bu gun, həmin anda, bu yerlərə, orta əsrlərdə, ən boyuk, əlli il,yarım əsr* və s. kimi birləşmələr tərəflərə ayrılı bilməyən birinci nov təyini soz birləşməsi hesab edilmişdir. Numunələrdən göründüyü kimi, eyni məna və formalı vahidlər morfolojiyada “tərkibi”, sintaksisdə isə “tərəflərə ayrılı bilməyən”(yəni sabit) birinci nov təyini soz birləşməsi adlandırılır. Bizə elə gəlir ki, ikinci dərslikdəki fikir daha düzgündür.

Mürəkkəb sözləri soz *birləşmələri* ilə qarışdırmaq olmaz. Soz birləşmələri *leksik vahid yox, sintaktik vahiddir* və onun tərkibindəki **hər** sözün öz vurğusu olur. Soz birləşmələrinə daxil olan sözlər ayrı yazılır.

Morfolojiya təlimi zamanı sintaksis üçün zəmin yaratmağa çalışmaq həm gələcəkdə sintaksisin tədrisi işini asanlaşdırır, həm də morfoloji məfhumlarla sintaktik məfhumların dəqiq ayrılması üçün elmi əsas verir. Ona görə də, “Morfolojiya” təlimi zamanı bir sıra morfoloji məfhumların sintaktik məfhumlarla qarşılaşdırılması morfoloji məfhumların özünün dəqiq mənimsədilməsinə kömək etmiş olur.

Ədəbiyyat

1. H.Balıyev.A.Balıyev. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası.Bakı, 2014
2. İ.Bayramov.Azərbaycan dili morfolojiyası tədrisinin elmi metodik əsasları. Bakı, 1983
3. Müasir Azərbaycan dili.“Morfolojiya” II hissə,EA-nın nəşri, Bakı, 1980.
4. M.Hüseynzadə. Muasir Azərbaycan dili. Bakı, 1973.
5. R. İsmayılov,X. Qasımov, F. Ellazov. Azərbaycan dili.7-ci sinif.Bakı, 2008.
6. G.Abdullayeva.Müasir Azərbaycan dili.II hissə (Morfolojiya, sintaksis) B-2013
7. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (oçerklər) Bakı, 1970

COMPLEX PARTS OF SPEECH - WAYS OF MASTERING COMPLEX WORDS

Quliyeva Tahira Abdurrahman

Summary

In some cases, a certain lexical meaning is expressed not by a single word, but by a combination of two or more words. In different years, different opinions have been expressed in school textbooks about complex parts of speech. For example, adjacent and hyphenated parts of speech were called complex, and those written separately were called complex.Although the term "complex-composition" is now used in some textbooks, all of these words are considered complex words.

СЛОЖНЫЕ ЧАСТИ РЕЧИ - СПОСОБЫ УСВОЕНИЯ СЛОЖНЫХ СЛОВ

Кулиева Тахира Абдуллахман кызы

Резюме

В некоторых случаях определенное лексическое значение выражается не одним словом, а комбинацией двух или более слов. В разные годы в школьных учебниках высказывались разные мнения о сложных частях речи. Например, смежные части речи и части речи, написанные через дефис, назывались сложными, а написанные отдельно - сложными. Хотя термин «сложный состав» сейчас используется в некоторых учебниках, все эти слова считаются сложными.

Rəyçi: dos. Solmaz Cəfərova

Azərbaycan dili kafedrasının 16 noyabr 2021-ci il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil ota tarixi 24 noyabr 2021-ci il

UOT:94(479.24).

KATIN FACİƏSİ

Dos. Veyisov Arif Hacı oğlu, Veyisova Mələk Arif qızı

Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı

Ş.Cəbiyev adına Daş Salahlı kənd 2 sayılı tam orta məktəb

veyisov.arif@bk.ru

Xülasə: 1939-cu il sentyabrın 1-də faşist Almaniyasının Polşaya hücumu, 17 sentyabr 1939-cu il tarixli Sovet-Almaniya müqaviləsinə əsasən Sovet İttifaqının Polşaya hücumu və 1941-ci ildə Polşa dəmiryolçularının Katında kütləvi məzarlığın olması barədə almanlara məlumat verməsi. , bu tapıntıdan sovetlərə qarşı istifadə etmək üçün almanların Avropa Komissiyası yaratması məqalədə konkret faktlarla izah edilir. Həmin ərazilər azad edildikdən sonra Sovet hökuməti tərəfindən istintaq komitəsi yaradılaraq, Sovetlərin Katın qırğınının almanlar tərəfindən törədildiyi barədə iddialar sovet rəsmiləri etiraf edəndə qədər bu məqalədə konkret faktlarla göstərilməyəndə qədər qüvvədə qalır. Hər iki ölkənin alimlərinin sənəd araşdırmalarına əsasən Stalin və digər sovet məmurlarının göstərişi ilə Katın qətlamını törətməsi və hazırda dünyanın bir çox ölkələrində və Rusiyada Katın qurbanlarına abidələr ucaltması məqalədə konkret faktlarla izah edilir.

Açar sözlər: Katın məzarlığı, Faşist Almaniyası, Sovet hökuməti, Polşa, Stalin, Beriya, Burdenko komissiyası, Polşa Milli İnstitutu, faciənin aşkarlanması, abidələrin ucaldılması.

Ключевые слова: Катынское кладбище, фашистская Германия, Советское правительство, Польша, Сталин, Берия, комиссия Бурденко, Польский национальный институт, выявление трагедии, возвышение памятников.

Keys words: Khatyn grave, Nazi Germany, Soviet government, Poland, Stalin, Beria, Burdenko Commission, Polish National Institute, tragedy detection, opening of monuments.

1939-cu ilin 1 sentyabrında faşist Almaniyası Polşaya hücum etdi. 17 sentyabr 1939-cu ildə bağlanmış Molotov-Ribbentrop paktının şərtlərinə görə sovet ordusu Polşa ərazisinə daxil oldu və burada az müqavimətlə rastlaşdı. 250 mindən 457 minədək polşalı əsgər və polis tərkisilah edilib əsir götürüldü. Onlardan bəziləri tezliklə azad edildi və 125 min əsir Daxili İşlər üzrə Xalq Komissarlığının (NKVD) ixtiyarında olan həbs düşərgələrində saxlanılırdı. Onlardan 42.200 nəfəri əsasən Ukrayna və Belarusiya əsilli əsirlər idi. Polşa ordusunda xidmət edən və Sovet ittifaqına birləşdirilən Polşa ərazilərdə yaşayan əsgərlər həmin ilin oktyabr ayında azad edildilər. Almanyanın nəzarətində olan Qərbi Polşada anadan